

Міністерство освіти і науки України
Департамент освіти і науки Тернопільської облдержадміністрації

XXIII Всеукраїнський конкурс
учнівської творчості
під гаслом „Об’єднаймося ж, брати мої!”
номінація: „Історія України і
державотворення”

**УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У 40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ НА
ПІВНОЧІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ**

Роботу виконала:
Козачук Ольга,
учениця 11 класу
Шумського ліцею
Шумської міської ради

Керівник:
Приймич Лариса Іванівна,
вчитель історії та
правознавства
Шумського ліцею
Шумської міської ради

Тернопіль - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Огляд літератури за темою дослідження.....	5
РОЗДІЛ 2. Український визвольний рух проти нацистського режиму	6
2.1 Формування загонів УПА на півночі Тернопільщини.....	6
2.2 Штаб УПА «Волинь – Південь» та Антоновецька республіка	10
РОЗДІЛ 3. Розгортання визвольного руху проти комуністичного режиму у другій половині 40 – х рр.	13
РОЗДІЛ 4. Боротьба сталінського репресивного режиму проти УПА та ОУН на півночі Тернопільщини.....	17
ВИСНОВКИ.....	21
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	23
ДОДАТКИ	25

ВСТУП

Актуальність дослідження. Діяльність українського націоналістичного підпілля та боротьба УПА є невід’ємною частиною історичної пам’яті, що дає досвід патріотизму українському суспільству в сучасних умовах протистояння України зовнішній агресії. В історії національного визволення важливу роль відіграв штаб УПА "Волинь - Південь" та націоналістичне підпілля, яке діяло на півночі Тернопільщини. Особливо важкою була ця боротьба в умовах радянського режиму після 1944 року, коли система застосовувала інформаційну війну та репресивні заходи проти повстанців, що спотворила на довгі десятиліття історичну пам’ять про них. Історики та краєзнавці здійснили значну роботу у дослідженні проблеми ОУН та УПА за роки незалежності. Розсекречення раніше недоступних архівів, кримінальних справ, публікація мемуарів та спогадів, показують масштаби боротьби УПА та тоталітарної системи проти неї. Дослідження підпільних збройних формувань в регіональному вимірі залишаються і надалі актуальними, адже дозволяють доповнити загальну картину українського визвольного руху у 40 – х роках ХХ ст.

Мета дослідження полягає у вивченні та узагальненні особливостей українського визвольного руху на півночі Тернопільщини у 40-х рр. ХХ ст. та визначенні його ролі у боротьбі за незалежність України в загальноукраїнському масштабі.

Завдання дослідження

- здійснити аналіз наукової літератури та джерел й з’ясувати особливості розкриття в них теми дослідження;
- з’ясувати причини та процес формування загонів УПА на півночі Тернопільщини;
- визначити роль штабу УПА «Волинь – Південь» та Антоновецької республіки в українському визвольному русі;
- проаналізувати визвольний рух проти радянського тоталітарного режиму у 1944-1948 рр.;

- простежити методи боротьби сталінського режиму проти УПА та ОУН, їх вплив на продовження руху.

Об'єкт дослідження - український визвольний рух 40-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження - процес розгортання українського визвольного руху на півночі Тернопільщини у 40-х рр. ХХ ст. та його роль у боротьбі за незалежність України в загальноукраїнському масштабі.

Для виконання поставленої мети використано такі **методи**: хронологічний, який дав змогу охарактеризувати український визвольний рух у динаміці; історично-логічний; теоретичний - аналіз наукових праць та періодики, матеріалів краєзнавчих музеїв та спогадів та їх систематизація.

Новизна роботи в тому, що вона узагальнює та систематизує факти та події визвольної боротьби в регіоні, де розпочинала формуватися УПА, а також висвітлює життя та діяльність керівників підпільної боротьби на півночі Тернопільщини.

Хронологічні рамки дослідження: 40 –і рр. ХХ ст.

Територіальні рамки дослідження охоплюють північ Тернопільщини (частина Кременецького району).

Практичне використання дослідження: матеріали можуть бути використані педагогами та учнями під час вивчення історії України в 10 та 11 класах, під час здійснення виховної роботи з молоддю. Матеріали потребують оприлюднення для широкого загалу, з метою поширення інформації про складні процеси в українському визвольному русі 40-х р. ХХ ст. та вирішення проблем формування історичної пам'яті нашого народу.

Розділ 1

Огляд літератури за темою дослідження

На теперішній момент існує значна кількість історичної наукової літератури, присвячена українському визвольному руху та його збройній боротьбі, однак питання регіональної історії розглянуті менше. Важливим джерелом для дослідження боротьби УПА стали документи та матеріали зібрані в багатотомнику «Літопис УПА» (нова серія). До публікації документів та їх аналізу, визначення ролі УПА як воюючої сторони зверненні праці науковців Біласа І., Сергійчука В., Шаповала Ю. Вони досліджували заходи репресивної системи, яка була спрямована проти націоналістичного підпілля. Вагомий внесок у наукову розробку проблеми зробила робоча група істориків, яка діяла при Урядові комісії з питань вивчення діяльності ОУН та УПА та видала свій звіт у 2004 році.

Аспекти боротьби українських націоналістів 20–50-х рр. минулого століття досліджувалися у роботах В'ятровича В., Липовецького С., Мірчука П. Праця групи істориків Центру досліджень визвольного руху під керівництвом В. В'ятровича у 2011 році, спрямована на структуроване викладення історії визвольної боротьби. Такі дослідження стали можливі після 2007 року, коли розпочалась робота з розсекреченими документами з архівів СБУ. Серед істориків необхідно відзначити розвідки тернопільських науковців Полянського О., Стародубець Г., Волянчук С., Полянського Ф. та ін. Роботи згаданих авторів, присвячені стратегії і тактиці боротьби українських націоналістів та УПА, етапам, видавничій і пропагандистській діяльності, взаємодії з представниками влади антидемократичних режимів. Найбільший інтерес у вивченні визвольного руху на півночі Тернопільщини становить джерельна база, оскільки більшість джерел є унікальними - це спогади безпосередніх учасників подій: Шишковського В., Скорупського М., Головатюка М., Мазурчук А., Боб'юка А. та інших, а також матеріали краєзнавчих музеїв про активну участь жіноцтва Волині у лавах УПА, створені на основі спогадів учасниць медичної служби штабу УПА – Південь та УЧХ. Важливі факти з історії діяльності штабу УПА – Південь дізнаємося з розвідок місцевих краєзнавців Бабія С., Лазорка Й., Синюка С., Фарини І., Гаврилюка В.

РОЗДІЛ 2

Український визвольний рух проти нацистського режиму

2.1 Формування загонів УПА на півночі Тернопільщини

У роки Другої світової війни основною стратегічною метою ОУН було відновлення української державності. Потрапивши у вир радянсько-німецького протистояння, вона активно намагалася відіграти роль «третьої сили», що представляла та обстоювала інтереси українського народу. Така позиція зумовила боротьбу одразу на три фронти – проти німецьких окупантів, радянських партизанів та польських формувань Армії Крайової. Оскільки УПА, на відміну від Руху Опору в Європі, не підтримувала жодна з держав, вона змушена була дотримуватися своєї тактичної лінії, в основі якої лежали збереження і зміцнення власних сил, намагання поширити свій контроль на якомога більшу частину українських земель, вичікування слушного моменту для вирішального удару [18, с. 15].

Керівництво ОУН напередодні німецько-радянської війни ставилося до Німеччини та її військ як до союзників майбутньої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. 30 червня 1941 року у Львові ОУН (б) організувала Українські національні збори, які без погодження з німцями проголосили Акт відновлення Української держави [4, с.476]. Акт проголошення незалежності було підтримано на численних зборах місцевих громад по цілій Західній Україні, члени ОУН активно взяли за розбудову української державності, створюючи місцеві самоуправи [6, с.28].

Українське населення Шумська та округи сподівалося на відродження своєї державності за допомогою німців. Було організовано відділи самооборони в с.Сураж, у с. Бриків, у м. Шумськ. Обрали старосту Шумської управи Леоніда Тоцького. На площі біля костелу відбулося народне віче. Учитель В. Данилевич оголосив, що у Львові створено український уряд під проводом Я. Стецька. Загони самооборони пройшли через площу стройовим маршем з піснями та синьо-жовтими прапорами [27,с.23] (див. дод. А).

Активна участь націоналістів аж ніяк не вписувалась у плани Німеччини. Керівництво Третього Рейху розглядало Україну лише як колонію, сировинний придаток імперії. 25 листопада 1941 року Поліція безпеки Третього Рейху (СД) видала наказ про негайний арешт усіх членів ОУН як таких, що готують антинімецьке повстання [27, с.30]. В умовах жорстокого окупаційного режиму, зневаги національних прагнень українського народу, повного його безправ'я, нещадної експлуатації і грабежу ОУН кинула клич до самооборонної боротьби як єдиного шляху збереження й захисту народу [1, с. 3]. З осені 1942 року на Поліссі та Волині ОУН вирішує планомірно і організовано створювалися збройні загони, які беруть назву – Українська Повстанська Армія, поклавши тим самим початок регулярній українській армії. В листопаді 1942 року у Шумських лісах почали діяти перші загони УПА. Паралельно діяли загони під керівництвом ОУН (б) та ОУН (м) [17, с.49].

На зламі 1942-1943 рр. військова (організаційно – мобілізаційна) референтура ОУН (б) на Волині під керівництвом Василя Івахіва («Сом»), який ще у 1941 р. виконував обов'язки військового референта Тернопільського обласного проводу ОУН, починає унормовувати свою роботу, розбудовувати перші повстанські відділи та призначати командирів. Так військова референтура Кременецької округи ОУН в особі Іллі Ткачука («Олег»), Івана Міщенко («Корж») та Івана Климишина («Крук») взимку формує збройний відділ [25, с.107].

Іван Климишин («Крук») очолив руханий відділ, що складався з боївок ОУН (б). Народився діяч в с. Верещаки на Лановеччині. В період навчання вступив в ОУН, за що польська влада засудила його й ув'язнила у Кременецькій тюрмі, згодом – у Березі Картузькій. Із 1939 року навчався в розвідувальній школі у Німеччині, був учасником похідних груп ОУН. У 1942 році І. Климишина заарештувало в Києві гестапо. Йому вдалося втекти, коли везли до в'язниці. ОУН направила «Крука» на Волинь, де той почав організовувати перший загін майбутньої армії [7, с. 4] (див. дод. Б). Повстанці під його керівництвом провели низку акцій: двічі знищили охорону в'язниці у Кременці, звільнивши всіх в'язнів, на шосе Шумськ – Кременець розбили колону німецьких автомашин, здійснили переможні бої з окупантами у

селах Огризківці на Лановеччині, Велику Бережці на Кременеччині, Великі Дедеркали на Шумщині [19,с.12].

У лютому 1943 року боївка "Крука", заваливши попередньо шляхи до міста, розбила залогу до Кременецької тюрми і випустила на волю в'язнів, яких заарештувало гестапо [25,с.147]. Фаренюк В., житель Кривого Рогу, соратник Крука, згадує цю акцію: «За приналежність до ОУН німці мене заарештували і кинули до Кременецької тюрми, де було вже близько 300 ув'язнених. Якось по в'язниці рознеслась чутка, що вночі всіх ув'язнених постріляють. В камерах почалися крики, зойки, плачі. Ніхто не роздягався, не кажучи вже про спання. Раптом, опівночі задзеленчали розбиті шибки, відчинилися двері камери і чуємо: «Виходьте, швидше!» Вибігаємо на двір і бачимо – лежить ниць наша сторожа – гестапівці, а над ними уже їхня сторожа – повстанці Крука. Через місяць вояки повторили цю акцію» [15,с.4].

Повстанське військо істотно посилилося, коли до нього влились українці, що служили в поліції. За наказом ОУН «в ліс» перейшли поліційні підрозділи та інші спеціальні формування. Від березня 1943 року УПА взяла участь у бойових діях проти загонів німецької поліції та каральних відділів СС в околицях чи в обороні кількох десятків міст і сіл [6,с. 37].

У березні 1943 року в с. Стіжок, у лісі біля озера Глибоке, був закладений табір Миколи Недзведського (Медвецького) «Хрона» під контролем ОУН (м). Ядро загону складали люди, які служили в Кременецькій поліції і покинули службу, забравши зброю і амуніцію. В першому бою було знищено 4 нацистів. Загін «Хрона» нараховував 150 вояків. Був добре озброєний, мав достатню кількість продовольства, одягу, взуття, іншого спорядження [21,с. 65].

У березні 1943 року, група шуцманів із Шумська при допомозі відділів УПА – Південь, під керівництвом сотників «Крука» і «Хмари» перейшла у повному складі в УПА, захопивши з собою склад зброї, набої, медикаменти і продукти харчування. Для вивозу зброї до лісу були використані підводи жителів Шумська Петра Шишковського, Валерія Шишковського, Петра Сопінського, Герасима Калінчука. Польський осадник Матерна доніс в гестапо. Через два тижні містечко було оточене

власівцями і жандармерією з Білої Криниці. Гестапівці розстріляли 23 особи біля місцевої школи [27, с.24] (див. дод. В).

Загін «Крука», чисельністю 50 бійців на шосе Кременець-Шумськ напав на колону німців і розбив її. Здобутими автомашинами, повстанці 20 квітня 1943 року, повернулися на хутір Козаччина. «Хлопці вирішили перепочити від нелегкого бою. Всі розмістилися у чотирьох хатах, з яких складався сам хутір. Тільки-но стало сіріти на дворі, як цепом до хутора з усіх сторін наближалися німці. Вояки УПА відважно вступили в нерівний бій. Багато ворогів упало від повстанської кулі. Загинули всі повстанці, а хутір спалили,» - так згадує про ці події Ганна Іванівна Горчак [28, с. 45]. Під час бою на хуторі Козаччина німці втратили 36 осіб. Повстанців полягло 14 осіб. Серед них Яків Хвесюк – «Орлик» з Васьківців, Семен Хвесюк з Онишковець, Мар'ян Ткачук з Шумська, Горошко із Забари [22].

Вночі з 8 на 9 травня 1943 року, німецькі окупанти, яких було приблизно 180 чоловік вчинили розправу над мешканцями села Стіжок, спалили живцем у вогні 53 жителів [28, с. 48]. На поворотній дорозі їх заскочили відділи УПА та доценту знищили 200 німецьких поліцаїв, німці поховали їх на місці. Згідно плану повстанці зробили засідку під селом Лішнею за три кілометри від Стіжка, розраховуючи, що німці в поворотній дорозі до Кременця будуть менш обережні. Це була спільна акція обох загонів і «Крука», і «Хрона»[21, с. 67].

Процес об'єднання представників різних націоналістичних напрямків на Шумщині та Кременеччині відбувся мирним шляхом, що позитивно вплинуло на подальше розгортання визвольного руху. Це підтверджують не лише спогади учасників, а й документи. Зокрема, агентура 4 – го Управління НКВС СРСР в Рівненській області, яка захопила архів Головного штабу і політвідділу УПА, виявила протокол про об'єднавчу конференцію 13 травня 1943 р. представників партизанських загонів, які підпорядковуються ОУН(б) (Крука, Залізняка, Василька, Беркута) та ОУН (м) (Блакитного, Арійця, Хрона, Журби, Чорноти, Лисого) і старшин комбатантів армії УНР (сотника Орлика, сотника Коба, старшини австрійської армії Бойка). Вони створили спільний штаб, який очолив Орлик, домовились про спільні дії [2, с.449 - 451] (див. дод. Г)

2.2 Штаб УПА «Волинь – Південь» та Антоновецька республіка УПА

Весною 1943 року на півночі Тернопільщини чисельність повстанських загонів зростає, внаслідок чого для керівництва формуються військово – територіальні штаби, які підпорядковуються Головній команді УПА [25,с.147]. Штаби різних за чисельністю бойових відділів УПА стали з'являтися вже від початку 1943 року. Водночас відбувалася щораз більша централізація. Структура остаточно усталилася в листопаді 1943 року, коли Роман Шухевич став головним командиром УПА [6,с.70.].

Територія Кременецького, Шумського, Лановецького і частини Збарзького районів Тернопільщини належала до воєнної округи «Богун», яка з кінця 1943 р. перейшла в підпорядкування Генеральній воєнній окрузі УПА – Південь. У с.Антонівці, з 4 квітня до 19 серпня 1943 р. був розташований штаб ВО «Богун» [19,с.13] (див. дод. Д). Основними провідниками УПА на території північної Тернопільщини були: «Еней» (Петро Олійник) – командир воєнної округи «Богун» та курінні «Кропива» (Василь Процюк) – шеф штабу УПА – Південь і «Крук» - Іван Климишин [19,с.15] (див. дод. Е). Фактично було створено табір УПА "Волинь - Південь", командиром якого було призначено Івана Климишина "Крука". Одним з найближчих його соратників, а також начальником штабу став Василь Процюк («Кропива»). Народився курінний в с. Городиловичах на Галичині. У 1935 р. став членом ОУН, за її завданням служив у польському війську, потім навчав хлопців азам військової служби. Під час війни був ув'язнений НКВС у Луцькій в'язниці, де вдалося уникнути розстрілу у червні 1941 року. Під час німецької окупації служив перекладачем в Шепетівці, добував важливі відомості для підпілля. З утворенням УПА пішов у загін «Крука» [7, с.4] (див. дод. Є).

Влітку 1943 року внаслідок зосередження УПА під політичним проводом ОУН Антоновецький табір набуває особливої ваги. Крім школи старшин та підстаршин, лікарні тут організовують курси медсестер, пекарню, миловарню, слюсарню, швейну майстерню, невеличкий м'ясокомбінат у самому селі Антонівці. Районовим господарчим при штабі УПА «Волинь – Південь» був Кучерук Борис Феофанович – «Вир» із села Ходаки. Частину зерна перемелювали в

Антоновецькому млині. В Антонівцях на хуторі Залісеччина була пекарня, пекли хліб, сушили сухарі. В Антонівцях шили взуття, робили кожухи, варили мило, була і швейна майстерня [23]. Ніна Андрущенко згадує, що в таборі панувала військова дисципліна, вранці - підйом, зарядка, молитва, тоді - військові заняття. Всі називали один одного на псевдо. Повстанці виїжджали на акції – нападали на німецькі патрулі, автоколони [20, с.31].

При штабі УПА "Волинь - Південь" створювались підрозділи "Юнаки". Зараховувались туди молоді люди віком від 17 до 19 років. На них було покладено завдання підтримувати зв'язок, супроводжувати бойові підрозділи, розквартирувати прибулих по квартирах. Юнаки проходили муштру, вчилися мінувати мости і залізничні колії, освоювали практику ведення бою. Крім військових шкіл у селі М. Іловиця була школа політосвіти. В селі Антонівці у конторі водяного млина знаходилась група пропагандистів і журналістів УПА. Стала виходити газета «Повстанець», як орган УПА. Відбулися пропагандистські рейди в центральні області України [27,с. 25].

Максим Скорупський, наводить такі факти: «У лісі на той час (Антоновецький табір), нас повстанців, було понад п'ятсот. А вишколених, підібраних побратимів, налічувалось коло три сотні. З озброєння, крім малого підручного магазину зброї, що залишався як резерв, було: 21 ручних кулеметів (різних систем), два важкі кулемети "максими", один "Кольт", понад вісім мінометів (з чого три чинні), одна 45 мм гарматка і в стрільців багато автоматів і півавтоматів (десятки). Кінний табір складався з п'ятнадцять верхових коней розвідки і шість пар коней до запрягу» [21].

Медичну службу штабу очолював професор Гнатів – «Бойко» з Кременця, хірург «Байда» - єврей за національністю, що переселився з Варшави в Кременець, а після втрати сім'ї у Кременецькому гетто став добровільно працювати в шпиталі УПА [27, с. 27]. У штабі УПА діяла медична служба та був створений і активно функціонував місцевий підрозділ Українського Червоного Хреста (УЧХ). Антоніна Мазурчук («Вишня»), вступила в жіночу службу України, яка підпорядковувалася Українському Червоному Хресту, стала районною УЧХ. Основним завданням УЧХ був збір бинтів, стерилізація їх і відправка в УПА. Медсестрами в штабі були -

Марія Паламар («Чайка»), Ніна Андрущенко («Синичка»), Ганна Ткачук («Берега») [15] (див. дод. Ж).

Заклали шпиталь для поранених в с. Іловиця в двох хатах: Попика Феофана і Тернюка Карпа. Завідувала і забезпечувала шпиталь ліками і всім необхідним «Христя». Лікарем в шпиталі працювала Ніжко Тетяна – «Леся». Санітарками там працювали місцеві дівчата – Тернюк Надія, Тернюк Ганна і Попик Ганна. При шпиталі була зроблена криївка, щоб можна було у випадку небезпеки помістити три-чотири поранених, там було закладене все необхідне: постіль, бандажі, ліки, вода і харчі. Все це робили юнаки і юначки з УЧХ [23].

Навесні – влітку 1943 року українські вояки очистили від німецьких військ цілі райони Волині й Полісся, проголосивши тут повстанські республіки. Повстанські республіки – цілком звільнені від окупаційної присутності території, на яких з ініціативи представників ОУН та УПА встановлювалося місцеве самоврядування, реалізовувалася земельна політика визвольного руху через передавання землі селянам, відкривалися школи [6, с. 38]. Терени дислокації загонів УПА на півночі Тернопільщини у 1943 – 1944 рр. називали Антоновецькою республікою. Шумщина і Кременеччина були під контролем УПА. Однак, німці, фронт яких відкочувався все глибше на захід, не могли змиритися з існуванням у своїх тилах такого потужного угруповання. 20 серпня 1943 року зробили рішучу спробу ліквідувати табір. Для цього була виділена дивізія СС, зміцнена танкетками. Було прийнято рішення залучити авіацію. Літаки - розвідники під назвою «Рама» бомбили табір в Антонівцях [28,с. 53]

Таким чином, на півночі Тернопільщини УПА була сформована як Рух Опору українського народу проти нацистських окупантів, які вороже сприйняли ініціативу ОУН (б) відновити державність 30 червня 1941 року та почали репресії проти обох течій ОУН. Саме на теренах Шумщини та Кременеччини створювалися перші відділи УПА, діяв штаб ВО «Богун» УПА – Південь. Внаслідок успішних військових дій повстанців, українці контролювали територію Антоновецької республіки.

РОЗДІЛ 3

Розгортання визвольного руху проти комуністичного режиму у другій половині 40 – х рр.

На початку 1944 року німецько – радянський фронт підкотився безпосередньо до терену дій УПА. Від того часу розпочався новий етап її боротьби, пов'язаний з потребою долати фронтові лінії з якомога меншими втратами серед бійців [6,с.256].

Перед підходом фронту в лютому 1944 року в с. Батьківцях Острозького району зібралось керівництво – Клим Савур, Еней, Кропива, Леміш, військовий керівник – організатор полковник Чар та інші, де вирішувалось питання дальших дій. Думки були різні – воювати, розпустити армію, а керівництву перейти в підпілля. Вирішили зберегти армію, що так важко організовувалась [1, с.24.]

Наступ Червоної Армії на Західну Україну поставив перед УПА складне завдання - організацію переходу своїх підрозділів через радянсько-німецький фронт і продовження боротьби в тилу більшовиків. Першими з військами НКВС зустрілися саме частини УПА-Південь.

Про подальшу активізацію дій загонів УПА в тиловому районі 13-ї армії на території північної Тернопільщини йдеться у повідомленні управління конррозвідки «Смерш» 1 – го Українського фронту від 7 березня 1944 року секретарю ЦК КП(б)У Хрущову від генерал – майора Осетрова: «15 лютого ц.р. на околиці Шумська група бандерівців, чисельністю в 200 чол. оточила стрілецьку роту 868СП 287 СД, в результаті чого зав'язався бій, в якому рота застосувала міномети і легку артилерію, бандерівці в свою чергу, також обстріляли роту мінометним вогнем. Є вбиті й поранені з обох боків» [13, с.200].

Наприкінці квітня 1944 рр. командування УПА отримало інформацію, що більшовики зняли з фронту каральні загони і готують велику акцію. Село Антонівці було з усіх боків оточене лісами. Всі відділи і теренові боївки, які підтягувалися з Дубенщини й Шумщини, скупчились в Антонівцях та Іловиці. Повстанці рушили на

Майдан, в урочище Гурби. 22-25 квітня 1944 р. відбулася найбільша битва між УПА та внутрішніми військами НКВС [19, с.20].

Сили військ НКВС (30 тис.) бійців зосередили в Гурбенських лісах, узявши в оточення 5-тисячну армію УПА-Південь. Спроби вирватися не дали успіху. Бійцям довелося рити окопи протяжністю 50 км. Бої були дуже важкими. Українське командування вирішило прориватися з оточення. Повстанці, котрі прорвалися, відступили у Суражські ліси, а основні сили взяли напрямок на Полісся, вступаючи на шляху свого проходження в бої із частинами, що переслідували їх. Ця битва була етапною у війні УПА з російськими окупантами – після цього українські сили не зводилися у великі військові з'єднання. Війна стала партизанською [7,с. 5].

Наступний етап у діях УПА пов'язаний з боротьбою в умовах радянської окупації проти військ карально-репресивної системи. Головним завданням повстанців у цей період було - не дати закріпитися радянській владі [6,с. 267](див. дод. 3)

Протягом другої половини 1944 - 1945 рр. повстанські відділи постійно атакували і вступали в бої з відділами НКВС, головним супротивником УПА. В інформації від 29 серпня 1944 р. Тернопільського обкому КП(б)У від Хрущову вказується на активізацію діяльності формувань УПА на території області та необхідність виділити додаткові війська: «В районах .. Шумском, Велико-Дедеркальском бандгруппы в последнее время значительно активизировались: убивают и разоружают красноармейцев, обстреливают крестьян, производящих полевые работы, уводят лошадей, забирают у крестьян скот и продукты, жгут села, выполняющие государственные обязательства, убивают актив сел, ведут разведку за продвижением воинских частей» [13, с. 267].

В коротких описах боїв підрозділів УПА на 1945 рік знаходимо окремий розділ про бої відділів УПА на Кременеччині, де описується до 40 боїв, що відбувалися від вересня 1944 до квітня 1945 року на півночі Тернопільщини. Відділи УПА здійснювали засідки та знищували невеликі загони НКВС в таких селах, як Жолобки, Боложівка, Биківці, Стіжок, давали відсіч під час облав в районі сіл Сошищі, Залісці, Забара, Підгайці. Під час цих сутичок гинули повстанці і від

власної руки, не бажаючи потрапити до рук НКВС. Теренова бойова група командира Степового зробила напад на райцентр Дедеркали. «Спалено кілька будинків, забрано шкіру з райбази та інші речі. Большевики, заховані в бункерах, не дали ні одного стрілу». На автостраді Кременець–Шумськ біля с. Цеценівки, відділ захопив начальника паспортного стола та командира «істребительного» батальйону [12,с. 1189 -1194].

З бойових загонів УПА, розчленованих у боївки, станом на липень 1945 року на Шумщині ще були діяльними сотня УПА «Лиса» (Василя Бомчука), на терені сіл Тилявка, Башківці, Одередівка, Жолобки, Забара, Сошиці; сотня «Остапа» - села Бриків, Кордишів, Потуторів, Матвіївців, сотня «Марка» - села Боложівка, Сураж, Ходаки, Андрушівка; сотня «Черника» - Стіжок, Антонівці, Іловиця, Угорськ та Лішня [27,с.28].

Надрайоновий провід ОУН до 1948 року розміщався біля села Лішня. У добре замаскованому бункері – криївці на два відділення. До складу проводу входили два брати Польових, житель с. Лішня, житель Дубнівщини, та Євгенія Бойко «Мала» (див. дод. І).

Службу безпеки в зоні дії сотні «Лиса» та «Черника» забезпечував «Герасим» - Присяжнюк Ананій; у зоні дії сотні «Остапа» та «Марка» - «Яструб» - Тарановський Михайло. Штаб командувача УПА – «Південь» «Енея» розміщався біля с. Антонівці - Іловиця – Стіжок. Зв'язок з крайовим та обласним проводом ОУН здійснювалися по лінії сіл польсько – радянського кордону. На нього можна було вийти через Кордишів- Потуторів, або ж Сураж – Боложівка - Потуторів. Лінію зв'язку з обласним проводом ОУН забезпечував «Марко» та «Остап». Надрайонним господарчим УПА до 1944 року був Микола Красіцький. У 1945 році потрапив у засідку НКВС і був страчений в с. Обич, де було страчено ще 4 повстанців [28, с. 64].

Переломним у боротьбі УПА став 1946 рік, який в історіографії відомий як період «великої блокади». Радянський режим спрямував проти УПА всі сили своєї системи. Ці заходи пов'язувалися з підготовкою виборів до Верховної Ради СРСР, у яких уперше мало взяти участь населення західноукраїнських земель. Було дано

наказ «паралізувати дії бандитів і забезпечити нормальний хід виборчої кампанії» Названа акція більш, як на два місяці паралізувала діяльність повстанців і підпільників у селах [18, с.30-31]. Довелося нашвидку міняти форми боротьби з більшовиками. Надійшло розпорядження будувати в кожному селі бункери – криївки, у яких завжди зберігався запас продовольства та зброї. Розпорядженням проводу мобілізовані були кравці, шевці для пошиття одягу, взуття та м'ясники для переробки свинини на ковбаси та смалець. Такі склади продовольчих запасів закладалися в кожній станиці в запасних криївках [27, с. 29].

У першій половині 1946 року підрозділи УПА – Південь провели на Волині декілька вдалих боїв. Зокрема, 2 січня відділ на чолі з командиром УПА – Південь «Гармашем» у двох боях на Шумщині завдав противнику поважних втрат 19 осіб вбитими. Серед інших, переможні бої мали підвідділи «Герасима і «Гука». Останній 25 лютого у селі Загайці захопив у полон 22 солдати противника а в бою 29 червня на хуторі Снігурів протилежна сторона втратила 16 осіб вбитими і 6 пораненими. [12,45] Весною у 1946 році сотня «Лиса» в урочищі Башківщина змушена була прийняти бій з НКВС. Бій продовжувався протягом кількох годин, та відірватися від переважаючих сил противника сотня не змогла. Загинули майже всі, в тому числі і сотник «Лис» [27, с. 30].

Боротьба на півночі Тернопільщини не припинялася протягом наступних 1947 - 1948 рр. Бюро інформації УГВР повідомляє про 12 боїв та 11 перестрілок лише на Шумщині в даний період. В основному це інформація про сутички між повстанцями і військами МГБ (Матвіївці, Угорськ, Антонівці, Башківці, Стіжок), а також повідомляється про боротьбу із «стрибками» у селах Загайці, Обич. В с. Сураж було знайдено криївку, після перестрілки всі повстанці загинули [28, с. 67].

Отже, в 1944 – 1948 рр. український визвольний рух був спрямований проти сталінського тоталітарного режиму. Основним противником УПА в цей час стали підрозділи НКВС. В 1944 році відбувся найбільший бій в історії УПА – бій під Гурбами. З 1946 року УПА переходить у підпілля, створюються криївки, збройну боротьбу здійснювали невеликі відділи, які ставили перед собою завдання – не дати

утвердитися комуністичному режиму, а також вели активну пропагандистську роботу проти політики радянзації.

РОЗДІЛ 4

Боротьба сталінського репресивного режиму проти УПА та ОУН на півночі Тернопільщини

Документи свідчать про те, що з переломом у ході німецько – радянської війни для сталінського режиму постала важлива проблема – знищення українського визвольного руху. Інформацією про боротьбу УПА та націоналістичну мережу режим зібрав ще до вступу на Західну Україну.

Спочатку радянські партизанські з'єднання, що діяли в тилу німецьких військ, здійснювали розвідувальну діяльність щодо УПА. Вже в 1942 році Український штаб партизанського руху інформував про національно - визвольну боротьбу на Волині, зокрема і на Шумщині, в доповідній записці від 5 грудня 1942 року під грифом строго секретно: «3.12.42 г. командир партизанских отрядов Сабуров рапортовал, что в районах Пинска, в лесах Острог, Шумск, Мизочь имеются большие группы украинских националистов. Кличка руководителя «Тарас Бульба». Против немцев они устраивают отдельные засады». З доповідної записки видно, що радянське керівництво ще у 1942 році знали, що націоналісти здійснюють боротьбу «с фашистскими окупантами, под лозунгом «За самостійну Україну без німців» [13,53].

Білас І. наголошує: «Це не влаштовувало радянське керівництво, адже потрібно було створити образ «буржуазного націоналіста», який допомагає німецьким окупантам. Остаточно переконавшись, що національні з'єднання Західної України ведуть боротьбу з окупантами, Сталін і його оточення вирішили завдати по УПА першого удару руками радянських партизанів, що дислокувались в Білорусі. Недаремно знаменитий Карпатський рейд партизанського з'єднання С. Ковпака мав назву «Сталінський рейд». Адже Сидору Артемовичу поставив це завдання сам Сталін під час його перебування в Москві у червні 1943 року. До цього рейду

відкритої ворожнечі між радянськими партизанами та УПА не було. Зрештою, і бути не могло, бо на теренах дислокації УПА партизанських з'єднань не існувало. Єдиною силою, що захищала українське населення від поневолення була УПА» [2, с.170] (див. дод. І).

Про бій з партизанами 5 липня 1943 року згадує Максим Скорупський, вказуючи на ультиматум Ковпака: «про передачу 8 «советських» громадян, що дійсно були в їх відділі. Повстанець вказує на кількість партизан – 2 тис. осіб. Ковпак прийшов з боку Шумська, штаб його знаходився в Борщовецькому лісі, а решта відділу розташувалися в селі Піщатинці і в селі Матвіївці. По дорозі від Шумська ковпаківці забили брата о. Дубицького і пропагандиста Сірка, їхнім провідником був Микола Ільчук із села Матвієвець, колишній комсомолец» [21, с. 28].

З перших днів приходу на західноукраїнські землі радянський режим розпочав нещадну боротьбу з УПА. Її форми і методи були різноманітні – від жорстоких каральних експедицій і блокади повстанських територій до звернень із пропозицією здаватися з повинною [18, с. 23].

Радянський режим постійно нарощував кількість військ, як бачимо за довідкою про дислокації частин внутрішніх військ НКВС на Шумщині і Кременеччині від 9 жовтня 1944 року, сюди було направлено 21 стрілецьку бригаду, частини якої були розташовані в таких населених пунктах: Андрушівка, Шумськ, Кути, Антонівці, Угорськ, Почаїв, Кременець, всього 1072 чол. [12, с. 480].

НКВС використовували такі основні методи: створення агентурної мережі серед місцевих жителів, використання «істребительних» батальйонів, які формувалися зі зрадників із місцевого населення, створення провокативних спецбоїв НКВС, які діяли під виглядом повстанців [19, с.28].

Найбільш підступним методом, який широко практикувався репресивним апаратом радянської імперії у боротьбі з національно – визвольним рухом українського народу було створення та використання так званих груп спеціального призначення НКВС-МДБ, що діяли під виглядом національних формувань –

окремих загонів УПА, а потім боївок СБ ОУН (Служби Безпеки ОУН) протягом 1944 – 1953 року [2, с.171](див. дод. І)

У 1944 р. на Шумщині почали діяти «Грізний» та майор НКВС Стрельцов «Баняк», які влилися в підпілля, ще й очолили СБ ОУН на теренах. Вони викривали підпільників, криївки. Пізніше «Грізний» став «Довбушем». Від його рук гинули десятки ні в чому невинних людей, а особливо ті, чиї рідні були в рядах повстанців. Все це дискредитувало підпільників серед місцевого населення. Згодом «Довбуша» викрили, зокрема, дякуючи підпільнику на псевдо «Прач», який слідкував за агентом та зібрав докази [11, с.139-141](див. дод. Ї).

Також, як вказує дослідник Білас І.: «В березні 1945 управлінням НКВС в Тернопільській області була створена спецгрупа «Бистрого» під командуванням начальника відділення по боротьбі з бандитизмом майора державної безпеки Соколова чисельністю у 60 осіб, яка «плідно» функціонувала більше ніж півроку під виглядом контрольованого відділу СБ, про що писав Соколов власноруч начальнику 1-го Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС СРСР генерал – майору Горшкову» [2, с. 172-173].

На Шумщині діяв винищувальний батальйон під командуванням майора Васильєва. У вишукувальну роботу були включені собаки, солдати ходили з довгими металевими щупами – у кожному селі Шумщини перевертали все, вели розкопки, арештовували молодь, вивозили на примусові роботи на Донбас. Кожного тижня йшли валки арештантів на збірні тюремні пункти у Кременець, Львів. Після кожного бою тіла вбитих повстанців привозили підводами у районний центр. Складали біля приміщення НКВС для впізнання тримали їх декілька днів, після того завозили їх до окопів, що залишились після війни і закопували [19, с. 22].

Червоні партизани також займалися пошуком бункерів. З цією метою з числа червоних партизанів на Кременеччині НКВС створили загін «Кравченка», який свою діяльність проводив під виглядом повстанського загону УПА. Ним було виявлено багато криївок, складів, а також знищено повстанські лінії зв'язку. Лише до кінця 1944 року цим загonom було виконано 35 каральних операцій, у результаті яких

убито 23 повстанці, взято в полон 294, вислано до Сибіру з родинами 65 чоловік [2,176].

У 1945 році спецзагін «Кравченка» був поповнений «ястребками», у складі яких був «Камінь», - колишній комендант лісового табору «Крука» в с. Антонівці. «Камінь» перейшов до більшовиків і допомагав НКВС, 2 роки виловлював бойовиків УПА та підпільників. Є підстави стверджувати, що саме Камінь» ще в 1943 році брав участь у страті «Леха», як агент він систематично за всяку ціну не допускав до згоди між повстанськими рухами обох ОУН [27, с. 28].

В звіті 1945 року Тернопільського обкому КП(б)У про хід виконання постанов, спрямованих на боротьбу з формуваннями ОУН знаходимо ще один метод, який використовували, а саме прочісування лісів. Зокрема, з 1 січня 1945 року були організовані прочіски сіл і воєнно – чекістські операції. На 23 лютого проведення прочісування сіл в районах Кременецькому, Шумському, Великодедеркальському. Однак в Шумському, Почаєвському і Кременецькому районах не дали бажаних результатів. РК КП(б)У цих районів не зуміли організувати операції щодо повного знищення всіх боївків. Проте, у Великодедеркальському районі захоплено 119 повстанців, представників СБ ОУН – 62, станичних, сотників – 17. В документі наголошується на добре зорганізованій агентурній роботі в цьому районі [13, с. 358-359].

Розгортаючи боротьбу з націоналістичним підпіллям, представники радянської влади застосовували терор та порушували права людей. Зокрема, дільничний міліціонер в Дедеркальському районі з групою винищувального батальйону на хуторі Тури розстріляли 2 родини селян, з 6 осіб, майно їх розграбували, а хати спалили [29, с.71].

Таким чином, збройне підпілля продовжувало боротьбу в складних умовах: зміцнювався державний апарат, посилювався курс на колективізацію і масове пограбування селянства, тривало виселення людей на Сибір, розгалужувалась агентурна діяльність каральних органів. Сукупність усіх методів, які використовувала сталінська система, зокрема і знищення керівників українського визвольного руху, призвела до поступового згасання боротьби.

ВИСНОВКИ

Таким чином, нами систематизовано розгортання українського визвольного руху у 40-х рр. ХХ ст. на півночі Тернопільщини, а також вказано на його роль і значення в загальноукраїнському контексті. В роботі показано трансформації, які сталися з українським визвольним рухом протягом 40 – х рр. ХХ ст. в даному регіоні та чинники, що впливали на цей процес. Отже, в процесі дослідження нами було:

1. Здійснено аналіз наукової літератури, охарактеризовано джерела для вивчення обраної проблеми та з'ясовано, що існує значна кількість історичної наукової літератури, присвячена українському визвольному руху та його збройній боротьбі, однак питання регіональної історії розглянуті в ній недостатньо.
2. З'ясовано причини та процес формування загонів УПА на півночі Тернопільщини, зокрема Шумщина та Кременеччина першими подали приклад створення загонів УПА. Поширення націоналістичного руху, створення загонів УПА було спрямоване на реалізацію головного гасла – незалежності України. В 1942 – 1943 рр. повстанські загони «Хрона» ОУН(м) та «Крука» ОУН(Б) діяли в умовах німецької окупації та здійснювали акції, спрямовані на встановлення контролю українців на цій території. На цьому етапі почала творитися під егідою ОУН(Б) УПА як регулярна армія.
3. Визначено, що важливу роль в загальноукраїнському масштабі відіграла діяльність штабу УПА «Волинь – Південь». Терени дислокації загонів УПА на Шумщині називали Антоновецькою республікою- це яскравий приклад здатності українців до самоорганізації, які зуміли створити ефективні механізми для регулювання суспільного життя на певній території. Важливу роль відіграли яскраві особистості командирів – «Крука» та «Кропиви» їх досвід та відданість ідеї. роль штабу УПА «Волинь – Південь» та Антоновецької республіки та їх учасників в українському визвольному русі;
4. Проаналізовано боротьбу проти радянського тоталітарного режиму, зокрема з 1944 року український визвольний рух був спрямований проти сталінського

тоталітарного режиму. Основним противником УПА в цей час стали підрозділи НКВС. В 1944 році відбувся найбільший бій в історії УПА – бій під Гурбами. З 1946 року УПА переходить у глибоке підпілля, створюються криївки, збройну боротьбу здійснювали невеликі відділи, які ставили перед собою завдання – не дати утвердитися комуністичному режиму, також вони вели активну пропагандистську роботу проти політики радянзації. Боротьба українського визвольного руху з антидемократичним тоталітарним режимом СРСР носила тривалий і гострий характер.

5. Охарактеризовано репресивні методи боротьби радянського тоталітарного режиму проти УПА та націоналістичного підпілля. Особливо болісною була інформаційна війна з дискредитації учасників підпілля, створення образу «бандитів», дякуючи діяльності так званих «стрибків», в історичній пам'яті значної кількості населення півночі Тернопільщини утвердилося негативне ставлення до УПА на довгі десятиліття.

Таким чином, вважаємо, що боротьба збройних відділів українського визвольного руху ОУН і УПА у 40-х рр. ХХ ст. мала правомірний характер, оскільки в умовах Другої світової війни та сталінського режиму показувала всьому світу, що українці прагнуть своєї держави. Вивчення особливостей українського визвольного руху з антидемократичними режимами в окремих регіонах потребує подальших досліджень, адже це дозволить дати правдиву оцінку та відновити історичну справедливість, позбутися негативу в історичній пам'яті про події 40-х рр. ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабій С. Волинські дзвони. Дубно: Край, 1994. 30 с.
2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ: Либідь, 1994. 428 с.
3. Боб'юк А. В Шумських лісах. Ланівці, 1992. 45 с.
4. Бойко О. Історія України. Київ: Академвидав, 2010. 687 с.
5. Булавина, Л. Марківська Громадсько-політична активність української інтелігенції Волині у 20-30-х роках ХХ ст. (історико-правовий аспект). URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/11855/1/булавина>.
6. В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 352 с.
7. Гаврилюк В. Спогади Миколи Процюка – сина легендарного курінного УПА «Кропиви». Новини Шумщини. 2020. 16 жовтня. С. 4-5
8. Книга Пам'яті і Слави Волині. Рівне: «ППДМ», 2005. 496 с.
9. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА . Україна Молода. 2005.№ 105. 9 червня.
10. Кравець А. Медики у визвольних змаганнях українського народу: (від Українського Червоного Хреста до Служби Здоров'я УПА). Львів: Галицька видавнича спілка, 2010. 193с.
11. Лазорко Й. Ви жертвою впали. Тернопіль, 2003. 144с.
12. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 8. Торонто-Київ: Літопис УПА, 2006. 1445 с.
13. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 4. Торонто -Київ: Літопис УПА, 2002. 596 с.
14. Мамонтов І.О. Український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х-1950-х рр. історико – правове дослідження. дис.канд. юридичних наук: 12.00.01/; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 247 с.
15. Матеріали Шумського краєзнавчого музею , рукопис. 15 с.

16. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ: Наукова думка, 2005. 69 с.
17. Петрук-Попик Г. Антонівці. Збірник праць Тернопільського міського осередку НТШ. Т. 2. Національно-визвольні змагання українського народу у ХХ столітті. Тернопіль, 2006. 398 с.
18. Полянський О. Армія нескорених. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 45 с.
19. Пукач В., Олещук І. За свободу і соборність. Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2007. 56 с.
20. Приймич Л. Наш край Шумщина: національно – визвольна боротьба у першій половині ХХ ст. Тернопіль, 2018. 33 с.
21. Скорупський М. Туди , де бій за волю. Київ: «Козаки», 1992. 352с.
22. Спогади Головатюка М. М. рукопис. 4 с.
23. Спогади Мазурчук Антоніни , рукопис. 14 с.
24. Ткачук Г.А. Молитва і пісня. Тернопіль: «Поліграфіст», 1996. 116 с.
25. Український національно – визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції./ Науковий, методичний, інформаційний збірник. Тернопіль: ТОКІППО, 2017. 354 с.
26. Фарина І. Шумська мелодія. Тернопіль: «Терно - граф», 2012. 125 с.
27. Шишковський В. Пам'ятаймо наше коріння. Альманах «Наша Волинь». Рівне: «Каліграф», 2002. 98 с.
28. Шумщина: краєзнавчий альманах. Кн.2. У жорнах ХХ століття. Тернопіль : Джура, 2005. 103 с.
29. Шумщина у визвольній боротьбі ХХ ст.: книга пам'яті / упорядник С. Синюк. Шумськ, 2008.

Додаток А

Свято Української Державності в м. Шумськ та с. Людвищі (липень 1941 року)

Додаток Б

Іван Климишин “Крук” – командир штабу УПА «Волинь-Південь»

Додаток В

Відділ шумської поліції, що перейшов до лав УПА навесні 1943 р.

Додаток Г

Схема «Об'єднавча конференція визвольного руху на півночі Тернопільщини»
(13.05.1943р.)

Додаток Д

Схема «Військової округи УПА «Богун»

Додаток Е
Керівництво ВО «Богун»

Командир ВО «Богун» Петро Олійник «Еней»

Додаток Є

Микола Процюк "Кропива" – командир штабу УПА «Волинь-Південь»

Додаток Ж

Схема «Антоновецька республіка УПА»

Додаток 3

Схема «Документи про боротьбу УПА»

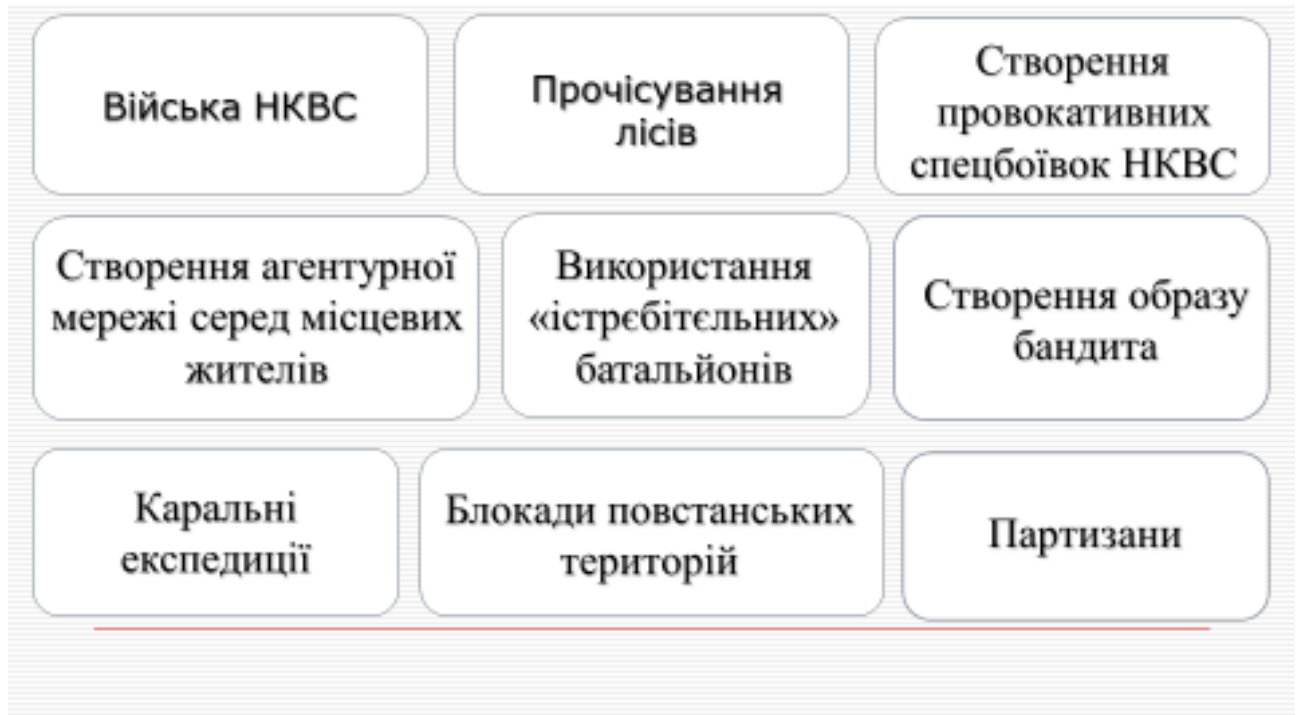
Додаток И

Схема «Структура УПА на Шумщині у другій половині 40-х рр.»

Додаток I

Схема «Методи боротьби сталінського режиму з націоналістичним підпіллям»

Додаток І

Олександр Щерба («Прач») - керівник боївки СБ, який викрив агента НКВС
«Довбуша» у 1945 р.

2 ряд, 4 зліва – Олександр Щерба «Прач»